

ХОРТИЦЯ ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Вячеслав САРИЧЕВ

orcid.org/0000-0002-3176-878X

доктор філософії,

учений секретар Національного заповідника «Хортиця»

email: svdsich@gmail.com

Анотація. У статті на прикладі Хортицької Січі розглядається динаміка поглядів на питання січової генези в контексті пануючих у різні періоди ідеологічних умов. Виокремлюються етапи еволюції пануючих поглядів на острів Хортицю як символічне місце пам'яті.

Ключові слова: наукова парадигма, місце пам'яті, Хортиця, запорізьке козацтво, Хортицька Січ.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою національної ідентичності та відповідно процесу ідентифікації є формування «місць пам'яті» як засобів змістової комунікації між реальними історичними подіями та уявленнями про них на повсякденно-побутовому, науково-теоретичному та ідеологічному рівнях суспільної свідомості. Такі «місця пам'яті», за визначенням П'єра Нора, існують поза ідеологічним впливом і за своїм інформаційним потенціалом є протилежністю офіційній історії. Остання, на відміну від місць пам'яті, лише частково реконструює минуле тимчасовими категоріями [37, с. 99–108]. В Україні одним із таких місць є острів Хортиця, пов'язаний з історією запорізького козацтва та першою Запорізькою Січчю.

Актуальність дослідження Хортиці в цьому контексті полягає у його достаточності до процесу національної самоідентифікації українського народу. Дослідження мають виявляти ступінь історичної достовірності породжених цим місцем пам'яті образів та уявлень. Хронологічна та географічна локалізація

першої Січі багато в чому визначає сутність виникнення січового феномену та соціальних ознак ранньої козацької спільноти. Або це козацький центр, що сформувався в першій половині XVI ст. внаслідок освоєння південних земель та для захисту від татарської агресії ухорниками та служилими верствами, або центр, що виник в іншу епоху, у другій половині XVI ст., з початком боротьби козацтва за легалізацію свого стану. Відповідь на це питання складає основу розуміння Хортиці як місця пам'яті українського народу.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Хортиця посідає помітне місце в дослідженнях генези Запорізької Січі, що відображено у працях О. Апанович, В. Сергійчука, Ю. Мицика, С. Леп'явка, Г. Шаповалова, Т. Шевченка та інших істориків [45]. Сучасна українська історична наука розглядає Січ як військовий та адміністративний центр козацтва на півдні українських земель з середини XVI ст. до 1775 р., який утворився через потребу в самоорганізації козацтва та захисті від татарської агресії

[62, с. 270]. Але серед низки цих козацьких центрів перша Хортицька Січ залишається чи не найзагадковішою через діаметрально протилежні її оцінки – від визнання її осередком колонізації нових земель та протидії агресії з півдня [32, с. 6; 4, с. 123–126] до заперечення її існування через начебто брак джерельних даних [11].

Також Хортиця розглядається як місце, де виникли зародки Січі, її предтеча або прототип [53, с. 40; 19, с. 10, 20] та в рамках інших підходів. Але причини такого розмаїття оцінок, яке формувалося впродовж тривалого часу, залишаються нез'ясованими. Це, а також умовність термінів «предтеча», «прототип» тощо перешкоджають цілісному сприйняттю Хортицької Січі та формуванню її образу у суспільній свідомості.

Метою статті є виявлення особливостей еволюції образу Хортицької Січі як місця пам'яті українського народу, що позначилися на його науковому осмисленні.

Для цього необхідно розглянути історичні етапи процесу та відповідні їм ідеологічні впливи, що формували наукові парадигми та корегували образ Хортицької Січі. Порівняння цих впливів базується, зокрема, на висновках американського філософа Томаса Куна про змінність дослідницьких парадигм внаслідок наукових революцій. Важливим є його зауваження про те, що «конкуренція парадигм не є видом боротьби, яку можна розв'язати за допомогою доказів» [29, с. 160].

Виклад основного матеріалу. Формування образу Хортицької Січі на повсякденно-побутовому рівні суспільної свідомості фіксується у першій половині

XVII ст. – у ймовірний час створення народної думи «Розмова Дніпра з Дунаєм». Письмове згадування терміна «січ» датується серединою цього століття. Але перед цим він мав закріпитися в усному повсякденному мовленні впродовж кількох десятиліть. У творі йдеться про переправу та «стародавню Січ» на річці Хортиця, куди прибуває козацьке військо і проводить козацьку раду:

*До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавньої Січі поспішали,
У стародавній Січі очертою сідали,
Сребро і золото турецьке
на три часті паювали* [34, с. 67–68].

Поширення цього образу в колективній пам'яті засвідчує «Історія про козаків запорозьких» С. Мишецького, створена під враженням його перебування на Січі у 30-х роках XVIII ст. Записані ним козацькі перекази свідчать про «острів Хортицю, на котрому здавна була Запорозька Січ», а також існували укріплення часів гетьмана Сагайдачного. Серед місць січей на Запорозжжі, де козаки «свої головні житла, або як вони їх звали січі, мали», Хортиця була першою [33, с. 9–10, 31, 34–43]. Живучість цих уявлень навіть через сто років після знищення запорозького козацтва в 70–80-х роках XIX ст. зафіксував Я. Новицький у своїх етнографічних дослідженнях. Із зникненням у Центральній Малоросії бандуристів на початку 1870-х років кращі історичні пісні та думи козацької доби записувалися від стариків на Великому Лузі, порогах та островах, зокрема на Хортиці [36, с. 358]. Дослідник наводить розповідь старого козака Сагайдака про втечі на південь: «... утечемо до Дніпра... поселемось біля Січі таки, у тім ліску, що знаєте – супротив острова Хортиці (против северного

конца острова)... кругом густий ліс, скелі та гори» [35, с. 288]. В народній уяві Хортиця та Мала Хортиця були місцями козацьких кладів, багато з яких наче були «заклятими» та приносили біду шукачам [35, с. 350–374]. Звертає на себе увагу співзвучність цих, імовірно, новоутворених переказів з рядками наведеної козацької думи про турецькі срібло та золото, привезені на Хортицьку Січ.

Поняття Хортицької Січі, як і Січі взагалі, з'являється у 60–70 роках XVIII ст. Вже були відомі дані літописів про хортицькі укріплення Дмитра Вишневецького [43, с. 664] та праці річпосполитської історіографії XVI–XVII ст. Олеса́ндро Гва́ньїні та Марті́н Бельський писали про базування козаків на дніпровських островах, у тому числі на Хортиці, а Станіслав Сарницький вказував на місцевість Кохане поряд із Хортицею в контексті захисту тутешньої переправи від татарських набігів [7, с. 428–429; 66, s. 1358–1359; 70, р. 20, 31].

Про військове значення острова свідчили твір Бартоша Папроцького (1582) [67, s. 157–158], щоденник Еріха Лясоти (1594) [46, с. 53] та поема учасника війни з козаками Семена Пекаліда (1600) [60, с. 37]. Вже були накопичені чималі картографічні матеріали. Картографам були відомі розташування замку Д. Вишневецького [23], позиції козаків, що охороняли правий берег Дніпра вздовж порожистої частини до о. Хортиця та Кічкаської переправи [69], розташування Січі (Setch) на о. Мала Хортиця та, ймовірно, покинуті укріплення раніших часів на о. Велика Хортиця, які могли бути стародавньою Січчю, що існувала до часів Д. Вишневецького [68]. Перші російські історики XVIII ст. кваліфікували ці козацькі пункти як Січі. Герхард

Фрідріх Міллер писав, що козакам вже на початку їх історії одночасно протистояли і татари, і поляки, «яких вони за ворогів вважали». В таких умовах козаки створили свій військовий центр, пов'язаний із навколишніми селами: «Вони зробили собі на Хортицькому острові укріплене місце, що їх мовою Січ зветься. Але це місце їх перебування іноді за обставинами перемінювалося. Рахують 8 таких місць, на яких Січ в різні часи перебувала. Вони населили на віддаленні від січі, між Дніпром і Бугом річками, села, в яких жили в шлюбі з їх сім'ями, коли в Січі одним неодруженим перебувати дозволялося» [17, с. 2–3]. Олександр Рігельман наводить дані про Хортицю як одне з десяти місць перебування або «зібрання» козаків, після якого була Томаківка. Ці місця він іменує «Січ Запорозька». Водночас він вказує на постійні складні стосунки козаків з поляками [48, с. VII, 2–3].

Слід визнати, що феномен Хортицької Січі на науковому рівні формувався в рамках імперської ідеології, під впливом явищ тодішньої політичної дійсності.

По-перше, маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р. визначав офіційне ставлення до запорозького козацтва: «... січ Запорозька украй вже зруйнована, із знищенням на майбутній час і самої назви Запорозьких козаків... немає тепер більше Січі Запорозької в політичному її потворності, отже ж і козаків цього імені...» [42, с. 190, 193]. Така позиція підтверджена й іншими документами, зокрема листом цариці Г. Потьомкіну 22 лютого 1788 р.: «...ім'я запорожців з часом старайся замінити іншим, бо Січ, знищена маніфестом, не залишила по собі вухам приємного прозвання; в людях же хто не знає – щоб не збудилася

мрія, ніби за потрібне знайшли відновити Січ, або назву» [16, с. 450].

По-друге, ідеологічного обґрунтування для суспільної свідомості потребувала анексія Росією литовських, білоруських та правобережних українських територій під час поділів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 років. Першим це зробив письменник та історик М. Карамзін у своїх публіцистичних працях. У 1801 р. він писав про «нахабну і злу Польщу», яка «терзала нашу батьківщину», «хижою рукою хапала у своє підданство цілі князівства російські» та закувала у ланцюги стародавню столицю Володимира. Він патетично оспівував могутність Катерини II, яка через любов до Росії «взяла в Польщі тільки давнє наше надбання» [22, с. 16]. Карамзінський трактат «Записка про давню та нову Росію в її політичному та цивільному станах» був фактично маніфестом дворянства, наляканого Французькою революцією, наполеонівськими війнами, реформаторськими ідеями Олександра I та частковим відтворенням польської державності у вигляді Герцогства Варшавського. Обґрунтовуючи завдання, «щоб не бути Польщі ні під яким виглядом, ні під яким ім'ям», М. Карамзін промальовує її образ як одвічного ворога Росії та православ'я. Умовами існування російської держави проголошуються непохитність самодержавства та право на агресію: «Чи дорікнемо Катерині зайвим військовим славолюбством? Її перемоги затвердили зовнішню безпеку держави. Нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє. Правилom монархині було не втручатися у війни, чужі й даремні для Росії, але плекати дух ратний в імперії, народженій перемогами» [21, с. 42].

Ці ідеологічні кліше сформували нову наукову парадигму, яка була покладена в основу дванадцятитомної «Історії держави Російської» М. Карамзіна та у подальшому розвинена М. Погодіним, С. Соловйовим та ін. В її межах заборонене до згадки запорозьке козацтво отримує можливість появи на сторінках наукових праць лише у вигляді антипольської та проросійської сили.

Вже у 20-х роках XIX ст. таку тенденцію можна бачити в праці Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» [6]. Серед її джерел автор, зокрема, зазначає «Історію України та українських козаків» австрійського історика Й.-Х. Енгеля (1792). Він зазначає, що під захистом кількох замків козаки «заклали на островах декілька кошів {Koschen} та січей {Setschen}». При цьому місцем збору всіх козацьких військ староста Черкаський і Канівський Остафій Дашкович «визначив острів Хортицю.., щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу». Дашкович оснастив козаків вогнепальною зброєю, запровадив жорстку дисципліну у поєднанні із вільним вибором офіцерів та вільним розподілом здобичі. Пізніше захист цієї переправи організував Дмитро Вишневецький. Він укріпив Малу Хортицю та острів Томаківка, а також будував човни з бортами з турячих шкір [12, с. 85, 101, 106].

Тобто в боротьбі з татарами Хортиця стає основним осередком козаків, у яких існувало самоврядування. На прикладі Хортиці Й.-Х. Енгель навів характерну ознаку всіх Запорозьких Січей, які, зокрема, були місцем збору війська, що постійно там не перебувало. Проте Д. Бантиш-Каменський не аналізує ці дані і не досліджує феномен Хортицької Січі, обмежуючись лише згадкою про неї.

Натомість відповідно до імперської наукової парадигми він зауважує, що малоросійська історія зі слов'янської доби «щільно з'єднана із загальною вітчизняною», виділяє серед козацьких лідерів виключно очільників антипольської боротьби та наголошує на протестному походженні козацтва: «Ведучи життя воявоичне, приймали вони в своє співтовариство всіх людей-втікачів... Малоросіяни віддалялись до низових країн річки Дніпра від придушення поляків або для звільнення себе від батьківської влади, тікаючи від покарання, боргів, а деякі сподівалися знайти там найкраще життя... Неодружені мали житла на Хортицькому острові в укріпленому місці, ними Січ званому, яке, однак, за обставинами змінювали» [6, с. V–VI, 109–111].

Отже, згадки Г. Міллера [17] та О. Рігельмана [48] про конфлікти козаків та поляків поступилися загальному антипольському забарвленню історії козацтва. В такий спосіб образ Хортицької Січі штучно починав асоціюватися з пізнішим періодом – добою козацько-польського протистояння. Втім це відкрило можливості її художнього осмислення.

Перед написанням повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь вивчав та викладав історію, а також збирав фольклорні твори. Ймовірно, він був знайомий з Хортицькою Січчю з наукових праць. Рядки з «Тараса Бульби» «піднялися на пором та через три години плавання були вже біля Хортиці, де була тоді Січ, яка так часто змінювала своє пристановище» [8, с. 298] є майже цитуванням Д. Бантиш-Каменського про житла неодружених козаків «на Хортицькому острові в укріпленому місці, ними Січ званому, яке, однак, за обставинами змінювали».

Іншим джерелом знань М. Гоголя про Хортицьку Січ могла бути дума «Розмова Дніпра з Дунаєм», адже у 1806 р. її записав з вуст полтавського кобзаря друг сім'ї Гоголів В. Ломиковський [50, с. 46]. Але перед цим, ще у травні 1831 р., М. Гоголь знайомиться з О. Пушкіним, який у вересні того ж року пише вірш «Наклепникам Росії». В ньому поет, який перебував під впливом карамзинських тез, виправдовує придушення Росією польського повстання 1830–1831 рр., адже це начебто така собі «домашня, стара суперечка слов'ян між собою», у яку Захід не має втручатися [47, с. 339–340]. Молодий Гоголь, який прагне письменницької слави, не міг не зрозуміти, що літературні запорожці матимуть право на життя лише за умов їх боротьби з Польщею. І герої «Тараса Бульби» силою уяви автора вирушають з Хортиці на війну з поляками.

Таким чином, «гоголівська Січ» – це певний симбіоз ідеологічної, історіографічної та фольклорної традицій. Але водночас, за слушними висновками Ю. Завгороднього, завдяки цьому твору Тарас Шевченко вводить Хортицю до української культури як один із значущих феноменів [14, с. 113]. Дякуючи М. Гоголю, Т. Шевченку, а також М. Лисенку, І. Репіну та іншим митцям, Хортиця постає як місце відтворення культурно-історичної спадкоємності та української ідентичності на прикладі боротьби з іноземними поневолювачами.

Проте, антипольський наголос став домінуючим у викладах козацької історії. Історик-монархіст М. Коялович пише про одвічний польсько-козацький антагонізм та про те, як уся «Малоросія піднімалась на смертельну боротьбу з Польщею» [27, с. 219, 235].

М. Костомаров у монографії «Богдан Хмельницький» (1859) вказує, що козакам «судилося стати борцями за російську народність проти Польщі, охоронцями православної віри, провідниками свободи, незалежності та єднання російського народу» [26, XVIII]. Для П. Куліша у формуванні козацтва важливою була заданість протистояння інтересів Польщі та переселенців з України [28, с. 31], а в лекціях «Історія малоруського козацтва» (1882) В. Антонович визначав козацтво «найвидатнішим явищем історії Південно-Західної Русі саме кінця XVI ст.», тобто з початку козацьких війн проти Речі Посполитої [18, с. 1].

Важливим кроком до подолання такого схематизму у підходах до історії козацтва стала періодизація його розвитку в динаміці української історії XVI ст., здійснена В. Антоновичем.

Перший етап – це формування «запорозької громади» з кінця XV до 30-х років XVI ст. з селян, що втратили землю, але зберегли волю, а також з міщан, що ставали ухадниками. Зростанню козацтва сприяли і старости прикордонних міст, що опікувалися обороною від татарських набігів.

Другий етап (з 40-х років XVI ст.) засвідчив розвиток самоорганізації запорозької громади. Серед передових козацьких укріплень проти кримців В. Антонович першим виділяє «поселення» Вишневецького на Хортиці. І лише на третьому етапі (70–80-ті роки) виникає антагонізм із владою Речі Посполитої, коли більшість козаків, окрім невеликого реєстру, мали перейти у кріпацтво, аби забезпечити великому землеволодінню можливість експорту сільгосппродукції в Західну Європу. Це закономірно приводить до четвертого етапу (з початку

90-х років XVI ст.) – етапу козацьких війн [18, с. 12–25].

Наступний крок здійснив Д. Яворницький у фундаментальній праці «Історія запорозьких козаків» (1892–1897). Замок Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця він визначає одночасно першою Хортицькою Січчю та прототипом Січі, що обумовлюється тотожністю термінів в цьому контексті. Протестних рис набувають лише наступні козацькі центри через загострення стосунків з Річчю Посполитою. При цьому Д. Яворницький не диференціює Січі залежно від чинників, що їх покликали до життя, та дає їм загальне визначення як військового, адміністративного та господарського центру: «Січ була столицею всього запорозького козацтва, центром діяльності та управління всіма військовими справами, резиденцією всіх головних старшин, що очолювали низове козацтво» [63, с. 79, 84, 86]. Дослідження Д. Яворницьким сутності Січі та її етапів руйнувало всю офіційну систему поглядів на козацтво та Січ.

Втім наукового перевороту не сталося через відсутність ідеологічних передумов. Історика почали критикувати як російські, так і українські вчені. Хортицьку Січ заперечували, зокрема Л. Падалка та І. Каманін, через відсутність у джерелах терміна «Січ» щодо острова. Л. Падалка казав про існування на ньому не Січі, а лише «збірного пункту», а першою Січчю вважав козацький центр на Чортомлику, про що відомо з джерел під 1661 р. [38, с. 272–274, 461]. І. Каманін наголошував, що джерела повідомляють не про Січ, а лише про «город», зведений на Хортиці. Втім брак джерел не заважав йому обстоювати власну ідею існування Січі біля Таванської переправи з кінця

XV ст. [20, с. 15–17]. Активно критикував Д. Яворницького О. Лазаревський. Він дивився на Січ, особливо в останній період її існування, як на негативне явище, яке вже «відіграло свою історичну роль» [30, с. 84–85]. Багато в чому необ'єктивна критика, заборона викладати, заслання та інші утиски змусили Д. Яворницького підготувати таку собі «офіційну» версію першого тому «Історії Запорозьких козаків» (1900), аби захистити дисертацію. В ній, зокрема, походження Січі обумовлено появою терміна «Січ» у літописах Самовидця та Самійла Величка під 1647 р. [64, с. 100, 103, 110].

Втім серед широкого загалу образ Хортицької Січі набув ще більшої популярності. Її апогей збігся з процесом національно-культурного відродження в переддень та роки Визвольних змагань. У цей час у суспільній свідомості Хортиця однозначно уособлює героїку української історії та український волелюбний дух.

З кінця 1916 р. в Олександрівську міська управа розглядає проекти забудови Хортиці із увічненням на острові пам'яті Запорозької Січі: «Острів Хортиця, як колишня «Січ Запорозького Козацтва», є місцем історичним, тому при розплануванні міста дбайливо було б намітити місця та площі для встановлення пам'ятників, бюстів, колон тощо строго витриманого українського стилю. У такому ж стилі слід би проектувати деякі громадські будівлі, навчальні заклади, церкву та частину будинків-дач. Деякий корисний матеріал охоче дасть Д. І. Еварницький, директор музею імені Поля в Катеринославі» [39, арк. 10]. Це була перша спроба практичного перетворення острова на територію української ідентичності та національної пам'яті.

В 1917 р. пам'ять про Хортицю як місце Січі була матеріалізована створенням олександрівською громадськістю культурно-освітніх організацій – куренів «Хортиця» та «Січ». Невдовзі вони стали основою бойових куренів Вільного козацтва [58, с. 9]. У червні 1918 р. чи не вперше на Хортиці зібралося кілька тисяч воїнів української армії практично з усіх регіонів України. Вони встановили хрест та провели меморіальні заходи із вшанування пам'яті Хортицької Січі та козаків, що загинули у різні часи [1, с. 239; 10, с. 426–427, 429].

Командир Січових Стрільців, які квартирували в Олександрівську два місяці, Вільгельм Габсбург, відомий також як Василь Вишиваний, писав: «Там робив я зі старшинами Січових Стрільців часті прогульки на близьку "Січ" (на Хортицю, Царинський Кут, Кічкас і Біленьке)... Територія давнього Запорозжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царицинського Кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато [хто] оповідає, що його дід чи прадід був на "Січі". Кожний гордиться цим, що він з вільного козацького роду» [31].

Відновленням історичної спадкоємності стало створення у 1918 р. в Олександрівську Хортицького полку Армії УНР. Серед військових частин з козацькими назвами також були бронепотяг «Хортиця» та дивізія «Запорозька Січ», яку намагався створити у вигляді січі на Хортиці отаман Юхим Божко. У кінці 1918 р. у нього були три курені та кулеметна сотня, які, за уривчастими свідченнями, він начебто розмістив на Хортиці. Проте військова ситуація

змінювалася калейдоскопічно, і під тиском більшовиків та махновців отаман та його запорожці відступили на північ [52, с. 10; 2, с. 58]. Як вважає Ю. Завгородній, потрапляння Хортиці в орбіту визвольних змагань відбулося не на загальних засадах разом із тисячами інших українських топосів, а в статусі беззаперечної святині українського народу, яка отримала відповідне суспільне визнання [13, с. 6–7].

Втім і цього разу переходу до нової парадигми не сталося: нові фундаментальні праці історії генези Січі не з'явилися, а після Визвольних змагань 1917–1921 рр. козацтво було віднесено радянською владою до ворожого буржуазного табору. Виникнення Січі розглядали в тому ж контексті польсько-козацького антагонізму, але тепер з привязкою до конфлікту між великим польським та дрібним козацьким землеволодінням в останній чверті XVI ст.

Історик-марксист М. Покровський резюмував: «...на спробу польських поміщиків підкорити повністю козацтво польській "державності", взяти його цілком на коронну службу і точно регламентувати його становище на цій службі козаки відповідали тим, що створюють собі закордонний центр, незалежний від польської держави, в образі Запорізької Січі. ...Козак, як дрібний землевласник, проник, таким чином, і за пороги, але тут, у цих незайманих місцях, він перемішувався ще з промисловцем, однак не схожим на горьківського босяка. Січ була гідною представницею дрібної козацької буржуазії» [41, с. 136–137]. Класовий підхід виявився таким собі витратним матеріалом. У другій половині 30-х років XX ст. в очікуванні війни тривала мобілізація всіх, у тому числі

духовних, ресурсів народу. У масовій радянській свідомості разом з інтеграцією елементів історичної пам'яті починається героїзація представників мілітарних прошарків «експлуататорських класів». Запорозьке козацтво та Богдан Хмельницький знову постають союзниками Москви в антипольській боротьбі. При відсутності наукового обґрунтування впровадження «нових» старих схем розпочалося засобами пропагандистського мистецтва, які відігравали роль мосту між міфологізованим минулим та дійсністю тоталітарної доби.

Процес творення цієї дійсності яскраво ілюструє п'єса одного із стовпів радянського агітпропу О. Корнійчука «Богдан Хмельницький» (1938). Твір був наповнений алюзіями, у яких Річ Посполита ототожнювалася із сучасною автору Польщею, а та в свою чергу – із нацистською Німеччиною. Про Польщу драматург висловлювався прямолінійно: «...фашистська польська шляхта разом із німецьким фашизмом мріє ще й сьогодні одягнути ярмо на шию вільних громадян Української Радянської Соціалістичної Республіки» [57, с. 432]. Щоправда, після радянсько-нацистського розділу Польщі екранізація п'єси позбулася антинімецьких акцентів та «презентувала» Польщу як одноосібного ворога українського, російського та білоруського народів.

У науковій сфері це обернулося засудженням історії України «по курсу Грушевського «Історія України-Русі», тобто поза історією СРСР. Про це йшлося в сумнозвісній постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» 29 серпня 1947 р. Українські дослідники С. Білоусов, К. Гуслистий,

Н. Петровський та інші звинувачувалися в буржуазному націоналізмі. У висвітленні козащини їм закидали брак уваги до боротьби селян проти польських загарбників та феодалів, до ролі Хмельницького, який придушив пропольську українську шляхту та очолив боротьбу народу, чим забезпечив «об'єднання українського народу зі своїми братами – російським та білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення». Постанова ставила «бойове» завдання – створення марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України» [59, с. 80–81, 87].

Наслідком стала поява двотомника «Історія Української РСР» (1951, 1954) та інших праць, створених на класових, антипольських та промосковських засадах. Штучність та суперечливість такого підходу відразу далися взнаки в питанні Запорозької Січі. Хортиця як місце її виникнення не вписалася у класову модель. В. Голобуцький у монографії «Запорозьке козацтво» (1957) визнає, що організація козаків у 40-х роках XVI ст. стала умовою появи Січі, початок якої він чомусь переносить на кілька десятиліть пізніше, на час, коли розпочинаються козацькі війни. На цю суперечність увага не звертається, адже головною стає теза про те, що Січ «виникла не з волі «ясновельможних» магнатів, на кшталт кн. Дм. Вишневецького, а у боротьбі з ними. Вона була заснована не панамі, а безіменними народними героями, які стали на боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту та чужоземного поневолення» [64, с. 65, 87]. Місцем появи Січі автор, з посиланням на М. Бельського, вважає острів Томаківку, попри те, що польський автор

вказував не один, а три козацькі осередки – острови Коханий, Хортиця та Томаківка [66, s. 1358–1359].

Подібні абсурдистські підходи можна бачити і в дослідженні думи «Розмова Дніпра з Дунаєм», у якому М. Плісецький пояснює слова про повернення козаків з походу, на річку Хортицю, до стародавньої Січі як шлях до ... Томаківки [40, с. 85–89]. Хортицька Січ стає незручною і в художній літературі. У виданні «Тараса Бульби» 1987 р., наприклад, цензори не змогли пройти повз гоголівську фразу про Хортицьку Січ та знівелювали її приміткою про те, що «центральної укріплення Січі та її старшини знаходились до к. XVI ст. на острові Томаківка» [61, с. 471]. Тобто Січ начебто не могла з'явитися без класової та антипольської боротьби.

Водночас політичні «відлиги» 50–60-х та другої половини 80-х років сприяли демократизації суспільної свідомості. В науковій сфері це пов'язано з розглядом козащини під кутом зору української історії. За висновками О. Апанович, друга половина XVI ст., яку вважали часом виникнення Січі, була її новим етапом. В цей час Січ уже «розвинулась у козацьку республіку – своєрідний вияв української державності», а збройні сили українського народу «набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування та забезпечення». До цих процесів острів Хортиця був залучений щонайменше з XV ст. через розташування поблизу Кічкаської переправи та Протовчого броду. Видатну роль острова в історії України засвідчили замок Д. Вишневецького, укріплення Якова Шаха та перебування військ П. Сагайдачного на Великій Хортиці [3, с. 8–9; 4, с. 9; 5, с. 295, 298, 302–303].

Подією культурного та громадсько-політичного життя стала постанова уряду УРСР 18 вересня 1965 р. про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, та оголошення території острова Хортиця Державним історико-культурним заповідником. Документ передбачав створення та впорядкування садово-декоративного парку історії запорозького козацтва, встановлення пам'ятних знаків, організацію музейної роботи та інші заходи [15, с. 44–45]. 5 серпня 1990 р. на Хортиці під час заходів до 500-річчя козацтва відбулася священна літургія та був спущений на воду вінок в пам'ять про кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка та всіх загиблих січовиків. З острова розпочалася хода десятків тисяч представників всіх областей України, яка завершилася мітингом у центрі Запоріжжя [25, с. 565].

Заходи були неоднозначно сприйняті тодішньою громадою міста, що ідеологічно «підігрівала» партійна преса. Проте був відзначений небувалий світоглядний прогрес запорозьких можновладців, які не насмілилися перешкоджати святу [65, с. 11]. Принаймні ламання усталених стереотипів було розпочато. І лише історія, як тоді писав В. Портніков, мала дати відповідь, що це було насправді: «Яскравий фольклорний фестиваль, один з вагомих епізодів політичної боротьби чи все ж таки ще один крок на важкому шляху до суверенної Української держави – крок курним козацьким шляхом?» [44]. Примітно, що в головному контексті цих свят – ідеї незалежності та свободи, взірцем якої було козацтво, – органічно залунала тема Хортиці як української святині, що потребує відродження. Знов було звернуто увагу на необхідність розбудови

Хортицького заповідника та Музею історії запорозького козацтва, зведення скульптур «Бандурист» та «Козаки в дозорі», створення діорам з тематикою видатних діянь козацтва, зокрема «Взяття і зруйнування запорозькими козаками работорговельної Кафи», «Бій запорозьких козаків під Жовтими Водами», скульптурної галереї козаків-героїв [24, с. 88–89]. Запорізький поет Петро Ребро на мітингу наголошував: «...не припиняються підступні спроби супостатів-технократів урбанізувати Хортицю, прохромити її стрілами автострад і мостів, залити бетоном і гудроном... Тим часом із глибини віків, крізь товщу літ звертаються до нас наші чубаті діди і прадіди. Вони просять, благають, наказують, закликають нас зберегти Хортицю, неоціненну святиню...» [51, с. 9]. Перед суспільством Хортиця постала як місце своєрідного силового поля, «своєрідної аури Духу пам'яті» [54, с. 109–110].

Висновки. Еволюцію уявлень про появу Запорозької Січі на острові Хортиця слід розглядати в контексті панівних ідеологічних парадигм. На першому етапі домінували несприятливий ідеологічний вплив та суперечності між імперськими науковими канонами та побутово-повсякденними уявленнями. Офіційний міф про право імперії на «Західну Росію» передбачав виключно антипольську Січ, яка начебто боролася за «возз'єднання» з Московським царством. Це суперечило часу існування та сутності Хортицької Січі, тому в межах зазначеної парадигми їй місця не було. Її кваліфікували квазітермінами на кшталт «місце збору» та «протосіч». Навіть художній образ Хортицької Січі, створений М. Гоголем, міг існувати лише перенесеним у пізнішу добу козацько-польського

протистояння. Через відсутність ідеологічних умов дослідження Д. Яворницького, а пізніше О. Апанович та інших істориків не могли вплинути на те, аби образ Хортиці як місця пам'яті закріпився у суспільній свідомості у вигляді символу української самобутності. Відновлення української незалежності створило умови для наукової революції. Почали руйнуватися суперечності між науковим осмисленням феномену Хортицької Січі та його ідеологічним сенсом і чуттєвим сприйняттям. Попри відлуння ідеологічних кліше минулих років у певних сучасних концепціях феномен Хортиці як місця пам'яті був сформований. Він знайшов своє втілення в Історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця», представлений в ЗМІ, підручниках та монографіях, екскурсійній та просвітницькій діяльності тощо. Його основу утворює нова наукова парадигма, що розглядає україноцентричні моделі першої Січі, її роль в освоєнні південних земель, протидії османсько-татарській агресії, формуванні козацького стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко, Н. *Спомини запорожця: документальне видання*. Київ, 2007. 456 с.
2. Антоненко-Давидович, Б. *На шляхах і роздоріжжях. Спогади. Невідомі твори*. Київ, 1999. 286 с.
3. Апанович, О. М. *Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-ті роки XVII ст.* Київ, 1961. 298 с.
4. Апанович, О. М. *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ, 1969. 222 с.
5. Апанович, О. М. *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ, 1991. 334 с.
6. Бантыш-Каменский, Д. Н. *История Малой России: в 3 ч.* Москва, 1830. Ч. 1: От водворения славян в сей стране до присоединения оной в 1654 году к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. XIX. 360 с.
7. Гваньїні, О. *Хроніка європейської Сарматії* / відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. та пер. з польської о. Ю. Мицика. Київ, 2007. 1006 с.
8. Гоголь, Н. В. *Полное собрание сочинений: в 14 т.* Москва; Ленинград, 1937. Т. 2: Миргород. 762 с.
9. Голобуцкий, В. А. *Запорожское казачество*. Киев, 1957. 462 с.
10. Гордієнко, Г. М. *Під щитом Марса. Спогади: в 3 т.* Філядельфія, 1976. Т. 3. 368 с.
11. Гурбик, А. Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О. М. Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2011. Вип. 21. С. 103–122.
12. Енгель, Й.-Х. *Історія України та українських козаків* / за заг. ред. В. В. Кравченка; упоряд. Т. О. Чугуя. Харків, 2014. 640 с.
13. Завгородній, Ю. *Кілька епізодів з новітньої історії острова Хортиця (1917–1961 роки). Серія «Сакральна географія: погляд з України»*. Запоріжжя, 2017. Вип. 2. 32 с.
14. Завгородній, Ю. Тарас Шевченко і острів Хортиця: модерні витоки відродження давньої святині. *Українознавство*. 2008. № 3. С. 112–115.
15. *Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. XX ст.: збірник документів та матеріалів* / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. Київ, 1997. 474с.
16. Императрица Екатерина II и кн. Потемкин. Подлинная переписка. Из сборника профессора Николаевской Акад. Ген. Штаба П. С. Лебедева. *Русская старина*. 1876. Июль. С. 441–478.
17. *Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского, описания на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел*. Москва, 1847. 92 с.
18. *История малорусского казачества:*

лекции проф. ун-та св. Владимира В. Б. Антоновича. Киев, 1882. 168 с.

19. *Історія Запорозької Січі*. 2-ге вид. / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 2023. 240 с.

20. Каманин, И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Киев, 1894. 94 с.

21. Карамзин, Н. М. *Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях*. Москва, 1991. 127 с.

22. Карамзин, Н. М. Историческое похвальное слово Екатерине II. *Сочинения*. Санкт-Петербург, 1835. Т. 8. С. 1–113.

23. *Карта Дніпра*. Додаток до карти «Точний опис Великого Князівства Литовського князя Миколая Криштофа Радзивіла». Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, м. Київ. Сектор картографічних видань. Інв. № 5949.

24. Кириченко, С. Не зрадьмо своїй матері. *Хортиця. Альманах Запорізької організації Спільки письменників України*. 1992. № 2. С. 85–89.

25. Кліюк, К., Лобач, М. Свято над Дніпром. *Запорізька правда*. 7 серпня 1990.

26. Костомаров, Н. И. *Исторические монографии и исследования: в 12 т.* Санкт-Петербург, 1870. Т. 9. Богдан Хмельницкий. Т. 1. CLXXII, 217 с.

27. Коялович, М. О. *Чтения по истории Западной России*. Санкт-Петербург, 1884. 341 с.

28. Кулиш, П. А. *История воссоединения Руси: в 3 т.* Т. I. Санкт-Петербург, 1874. 363 с.

29. Кун, Т. *Структура наукових революцій*. Київ, 2001. 226 с.

30. Лазаревский, А. М. Главнейшие моменты из истории запорожского козачества Д. И. Эварницкого. *Киевская старина*. 1897. № 3. С. 84–86.

31. *Мемуари Вільгельма Габсбурга, Полковника УСС*. URL: <http://spilka.webua.org/library/habsburg.html> (дата звернення: 02.12.2024).

32. Мицик, Ю. Кордони і землі Війська Запорізького (XV – середина XVII ст.). *Магістеріум*. Київ, 2001. Вип. 7. С. 4–7.

33. Мышецкий, С. И. *История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся*. Москва, 1847. 43 с.

34. *Народні думи, пісні, балади* / упоряд. В. Яресенко. Київ, 1970. 335 с.

35. Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах* / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. Запоріжжя, 2007. Т. 2. 510 с.

36. Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах* / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. Запоріжжя, 2009. Т. 3. 440 с.

37. Нора, П. *Теперішнє, нація, пам'ять* / пер. А. Репа. Київ, 2014. 272 с.

38. Падалка, Л. В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. *Киевская старина*. 1894. Т. XLV. Май. С. 258–276, 439–461.

39. Письмо Александровской городской управы в Петроградский Областной Комитет Всероссийских Земских и Городских Союзов 8 января 1917 г. Державний архів Запорізької області. Ф. 24. Оп. 7. Спр. 153. Арк. 8–10.

40. Плісецький, М. М. Дума про похід запорожців на Кавказ (До проблеми зв'язків українського фольклору з творчістю донського козацтва). *Наукові записки*. Ужгород, 1958. Т. XXXIII: українська і російська література. С. 61–100.

41. Покровский, М. Н. *Русская история с древнейших времен*. В 4 т. Т. 2. Москва, 1933. 320 с.

42. *Полное собрание законов Российской империи*. Первое собрание (1649–1825): в 45 т. Т. 20: 1775–1780. Санкт-Петербург, 1830. 1034 с.

43. *Полное собрание русских летописей*. Т. 21. Вторая половина. Книга степенная царского родословия. Санкт-Петербург, 1913. С. 344–708.

44. Портніков, В. Джерела духовності. *Молодь України*. 8 серпня 1990.

45. *Проблеми історії запорожського козацтва в сучасній історичній науці та*

музейній практиці: матеріали Першої респ. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 18–20 січ. 1990 р. Дніпропетровськ, 1990. 219 с.

46. Путевые записки Эриха Лассоты, отправленные римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. Санкт-Петербург, 1873. 95 с.

47. Пушкин, А. С. Собрание сочинений. В 10 т. Т. 2. Стихотворения 1823–1836. Москва, 1959.

48. Ригельман, А. Летописное повествование о Малой России. Москва, 1847.

49. Саричев, В. Острів Хортиця – місце пам'яті. *Вісник Науково-дослідного інституту українознавства*. 2023. Вип. 1. С. 73–90.

50. Саричев, В. Хортиця в письмових джерелах та свідченнях: від Костянтина Багрянородного до Миколи Гоголя. Запоріжжя, 2019. 50 с.

51. Свято козацької слави. Хортиця. Альманах Запорізької організації Співки письменників України. 1992. № 2. С. 6–14.

52. Середа, М. Отаманщина. Літопис червоної калини. 1930. № 1. С. 10–13.

53. Смолій, В. А., Степанков, В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999. 349 с.

54. Ступаченко, В. «Тут – аура Духу пам'яті». Хортиця. Альманах Запорізької організації Співки письменників України. 1992. № 2. С. 109–110.

55. Сушко, К. С. Не вмере, не загине. Хортиця. Альманах Запорізької організації Співки письменників України. 1992. № 2. С. 10–14.

56. Твердохліб, М. Україна відзначає 500-річчя козацтва. URL: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/755> (дата звернення: 02.12.2024).

57. Токарев, В. Возвращение на пьедестал: исторический комментарий к фильму «Богдан Хмельницкий» (1941). *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. праць. 2008. Вип. 18. С. 427–455.

58. Турченко, Ф. Г. Запорізький край за доби Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького*

національного університету. 2009. Вип. XXV. С. 7–21.

59. У лецатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 р.): збірник документів та матеріалів: у 2-х ч. / упоряд. Р. Я. Пиріг (керівн.); відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 1996. Ч. II. 1944–1956 рр. 247 с.

60. Українська поезія XVI століття / редкол.: О. Є. Засенко та ін., упоряд., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременка. Київ, 1987. 287 с.

61. Чтоб вовек едины были. Век XVII / составл., предисл. и коммент. Я. Д. Исаевича. Москва, 1987. 493 с.

62. Щербак, В. О. Запорозька Січ. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3. С. 270–275.

63. Эварницкий, Д. И. История запорожскихъ козаковъ: в 3 т. Санкт-Петербург, 1892. Т. I. 542 с.

64. Яворницький, Д. І. Історія запорозьких козаків: в 3 т. Т. 1 / редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ, 1990. 592 с.

65. Яковенко, Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. 380 с.

66. Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. III: Księga VI. wraz z kontynuacją.

67. Paprocki, B. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Kraków, 1858. CLXII. 964 s.

68. Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). Conservation numérique. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z/f1.item.r=Dnepr.zoom> (дата звернення: 02.12.2024).

69. Sanson, N. La Russie Noire ou Polonoise: qui comprend les provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs palatinats: vulgairement connües sous le nom d'Vkraine ou Pays de Cosaques. 1674. URL: <http://surl.li/xerxsh> (дата звернення: 02.12.2024).

70. Sarnicius, S. Descriptio veteris et novae Poloniae. 1585.

REFERENCES

1. Avramenko, N. (2007). *Memories of a Zaporozhian: Documentary Edition*. Kyiv, 456 p. [in Ukr.]
2. Antonenko-Davydovych, B. (1999). *On Paths and Crossroads. Memoirs. Unknown Works*. Kyiv, 286 p. [in Ukr.]
3. Apanovych, O. (1961). *Zaporozhian Sich in the Struggle Against Turkish-Tatar Aggression. 50s - 70s of the 17th Century*. Kyiv, 298 p. [in Ukr.]
4. Apanovych, O. (1969). *Armed Forces of Ukraine of the First Half of the 18th Century*. Kyiv, 222 p. [in Ukr.]
5. Apanovych, O. (1991). *Stories about the Zaporozhian Cossacks*. Kyiv, 334 p. [in Ukr.]
6. Bantysh-Kamenskyi, D. (1830). *History of Little Russia: in 3 Parts*. Moscow. Part 1: From the Establishment of the Slavs in this Country to its Annexation by the Russian State in 1654 by Tsar Aleksei Mikhailovich. XIX. 360 p. [in Rus.]
7. Gvanyini, O. (2007). *Chronicle of European Sarmatia*. Kyiv, 1006 p. [in Ukr.]
8. Gogol, N. (1937). *Complete Works: in 14 Volumes*. Moscow; Leningrad. V. 2: Mirgorod, 762 p. [in Rus.]
9. Golobutskyi, V. (1957). *Zaporozhian Cossacks*. Kyiv, 462 p. [in Rus.]
10. Hordienko, H. (1976). *Under the Shield of Mars. Memories: in 3 Volumes*. Philadelphia. Vol. 3, 368 p. [in Ukr.]
11. Hurbyk, A. (2011). The Problem of the Emergence of Zaporozhian Sich in the Writings of O. M. Apanovych. *Historiographic Research in Ukraine*. Kyiv, Vol. 21, pp. 103–122. [in Ukr.]
12. Engel, J.-H. (2014). *History of Ukraine and Ukrainian Cossacks*. Kharkiv, 640 p. [in Ukr.]
13. Zavorodnii, Yu. (2017). Several Episodes from the Recent History of Khortytsia Island (1917-1961). *Series "Sacred Geography: a View from Ukraine"*. Zaporizhzhia. Issue 2, 32 p. [in Ukr.]
14. Zavorodnii, Yu. (2008). Taras Shevchenko and Khortytsia Island: Modern Origins of the Revival of the Ancient Shrine. *Ukrainoznavstvo (Ukrainian Studies)*, Issue 3, pp. 112–115. [in Ukr.]
15. Bazhan, O., comp. (1997). *Let's Preserve that Glory. Public Movement for the Perpetuation of the History of the Ukrainian Cossacks in the Second Half of the 1950s-1980s: Collection of Documents and Materials*. Kyiv, 474 p. [in Ukr.]
16. Empress Catherine II and Prince Potemkin. *Authentic Correspondence*. From the Collection of Professor Nikolaevskaya Acad. Gen. Headquarters of P. S. Lebedev. *Russkaia starina (Russian Antiquity)*. St. Petersburg, 1876. July, pp. 441–478. [in Rus.]
17. *Historical Works about Little Russia and Little Russians by G. F. Miller, a Former Russian Historiographer, Descriptions in Russian and German and Stored in the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs (1847)*. Moscow, 92 p. [in Rus.]
18. *History of the Little Russian Cossacks: Lectures by Prof. University of St. Vladimir V. B. Antonovich (1882)*. Kiev, 168 p. [in Rus.]
19. Smolii, V., ed. (2023). *History of Zaporozhian Sich*. Kyiv, 240 p. [in Ukr.]
20. Kamanin, I. (1894). *On the Issue of Cossacks before Bogdan Khmelnytsky*. Kyiv, 94 p. [in Rus.]
21. Karamzin, N. (1991). *Note on Ancient and New Russia in its Political and Civil Relations*. Moscow, 127 p. [in Rus.]
22. Karamzin, N. (1835). *Historical Eulogy to Catherine II. Writings*. St. Petersburg. Vol. 8, pp. 1–113. [in Rus.]
23. *Map of the Dnipro*. Addendum to the Map "Exact Description of the Grand Duchy of Lithuanian Prince Mykola Kryshchak Radzivil". National Library of Ukraine Named after V. I. Vernadskyi, Kyiv. Sector of Cartographic Publications. Inv. №. 5949. [in Lat.]
24. Kyrychenko, S. (1992). Let's not Betray our Mother. *Khortytsia. Almanac of the Zaporizhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 85–89. [in Ukr.]
25. Klikovka, K., Lobach, M. (1990). Holiday over the Dnieper. *Zaporizka Pravda*. August, 7. [in Ukr.]
26. Kostomarov, N. (1870). *Historical Monographs and Studies: in 12 Volumes*.

St. Petersburg. Vol. 9. Bohdan Khmelnytskyi. Vol. 1. CLXXII, 217 p. [in Rus.]

27. Koyalovich, M. (1884). *Readings on the History of Western Russia*. St. Petersburg, 341 p. [in Rus.]

28. Kulish, P. (1874). *History of the Reunification of Rus*: in 3 Volumes. St. Petersburg. Vol I: From the Beginning of Colonization of Kievo-Galician Rus Devastated by the Tatar Pogrom to the Beginning of the Hundred-Year Cossack Gentry-War. 363 p. [in Rus.]

29. Kun, T. (2001). *The Structure of Scientific Revolutions*. Kyiv, 226 p. [in Ukr.]

30. Lazarevskiy, A. (1897). The Most Important Moments from the History of the Zaporozhye Cossacks by D. I. Evarnitsky. *Russkaia starina* (Russian Antiquity), Vol. 3, pp. 84–86. [in Rus.]

31. *Memoirs of Wilhelm Habsburg, Colonel of the USS*. [online] Available at: <http://spilka.webua.org/library/habsburg.html> [Accessed 23 Oct. 2023]. [in Ukr.]

32. Mytsyk, Yu. (2001). Borders and Lands of the Zaporozhia Army (15th – Mid-17th Centuries). *Mahisterium*. Kyiv, Issue 7, pp. 4–7. [in Ukr.]

33. Myshetskyi, S. (1847). *The History of Zaporozhian Cossacks, how they Began in Ancient Times, and Where they Originated from, and in What State they are Today*. Moscow, 43 p. [in Rus.]

34. Yaresenko, V., comp. (1970). *Folk Poems, Songs, Ballads*. Kyiv, 335 p. [in Ukr.]

35. Novytskyi, Ya. (2007). *Works in 5 Volumes*. Vol. 2. Zaporizhzhia, 510 p. [in Ukr.]

36. Novytskyi, Ya. (2009). *Works in 5 Volumes*. Vol. 3. Zaporizhzhia, 440 p. [in Ukr.]

37. Nora, P. (2014). *The Present, the Nation, Memory*. Kyiv, 272 p. [in Ukr.]

38. Padalka, L. (1894). On the Issue of the Existence of the Zaporozhye Sich in the Early Times of the Zaporozhye Cossacks. *Russkaia starina* (Russian Antiquity), Vol. XLV, May, pp. 258–276, pp. 439–461. [in Rus.]

39. Letter of the Aleksandrovsk City Administration to the Petrograd Oblast Committee of the All-Russian Zemstvo and City

Unions, January 8, 1917. *State Archive of the Zaporozhya Region*. Fund 24, Descr. 7, Case 153, pp. 8–10. [in Rus.]

40. Plisetskyi, M. (1958). Duma about the Campaign of the Zaporozhians to the Caucasus (On the Problem of Connections Between Ukrainian Folklore and the Creativity of the Don Cossacks). *Scientific Notes. Uzhhorod State University*. Vol. XXXIII: Ukrainian and Russian Literature, pp. 61–100. [in Ukr.]

41. Pokrovsky, M. (1933). *Russian History from Ancient Times*. In 4 Vol. Moscow, Vol. 2, 320 p. [in Rus.]

42. *Complete Collection of Laws of the Russian Empire. First Collection (1649–1825)*: in 45 Vol. (1830). Vol. 20: 1775–1780. St. Petersburg, 1034 p. [in Rus.]

43. *Complete Collection of Russian Chronicles*. (1913). Vol. 21, Second Half. A Book of Royal Genealogy. St.-Petersburg, pp. 344–708. [in Rus.]

44. Portnikov, V. (1990). Sources of Spirituality. *Molod Ukrainy*. August 8. [in Ukr.]

45. Problems of the History of Zaporizhzhia Cossacks in Modern Historical Science and Museum Practice. (1990). *Materials of the First Republican Scientific and Practical Conference, Zaporizhzhia*, January 18–20. Dnipropetrovsk, 219 p. [in Ukr.]

46. *Posted in the Records of Erika Lasota, the Outlaw Roman Emperor Rudolph II to the Zaporozhians in 1594* (1873). St. Petersburg, 95 p. [in Rus.]

47. Pushkin, A. (1959). *Collected Works*. In 10 Vol. Moscow. Vol. 2. Poems 1823–1836. [in Rus.]

48. Rigelman, A. (1847). *Chronicle Narrative about Little Russia*. Moscow. [in Rus.]

49. Sarychev, V. (2023). Khortytsia Island is a Place of Memory. *Bullettin of the Research Institute of Ukrainian Studies*. Issue 1, pp. 73–90. [Accessed 16 Nov. 2023]. [in Rus.]

50. Sarychev, V. (2019). *Khortytsia in Written Documents and Testimonies: from Kostiantyn Porphyrogenitus to Mikola Gogol*. Zaporizhzhia: Keramist, 50 p. [in Ukr.]

51. Holiday of Cossack Glory. *Khortytsia*.

- Almanac of the Zaporozhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 6–14. [in Ukr.]
52. Sereda, M. (1930). Otamanshchyna. *Chronicle of the Red Viburnum*. Issue 1, pp. 10–13. [in Ukr.]
53. Smolii, V., Stepankov, V. (1999). *Ukrainian National Revolution of the 17th Century. (1648-1676)*. Kyiv, 349 p. [in Ukr.]
54. Stupachenko, V. (1992). "Here is the Aura of the Spirit of Memory." *Khortytsia. Almanac of the Zaporizhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 109–110. [in Ukr.]
55. Sushko, K. (1992). Will not Die, will not Perish. *Khortytsia. Almanac of the Zaporizhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 10–14. [in Ukr.]
56. Tverdokhlib, M. *Ukraine Celebrates the 500th Anniversary of the Cossacks*. [online] Available at: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/755> [Accessed 16 Nov. 2023]. [in Ukr.]
57. Tokarev, V. (2008). Return to the Pedestal: Historical Commentary on the Film "Bogdan Khmelnytskyi" (1941). *Historiographical Research in Ukraine: Collection of Scientific Works*. Kyiv. Issue 18, pp. 427–455. [in Rus.]
58. Turchenko, F. (2009). Zaporizhzhya Region during the Days of the Central Rada. *Scientific Works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*. Zaporizhzhia. Issue XXV, pp. 7–21. [in Ukr.]
59. Pyrih, R., comp., Smolii, V., ed. (1996). *In the Grip of Totalitarianism: The First Twentieth Anniversary of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (1936–1956): Collection of Documents and Materials: in 2 Parts. Part II. 1944–1956*. 247 p. [in Ukr.]
60. Zasienko, O., et al., eds. (1987). *Ukrainian Poetry of the 16th Century*. Kyiv, 287 p. [in Ukr.]
61. Isaevich, Ya. (1987). *May we be United Forever. Century XVII*. Moscow, 493 p. [in Rus.]
62. Shcherbak, V. (2005). Zaporozhian Sich. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 3. Kyiv, pp. 270–275. [in Ukr.]
63. Evarnitskyi, D. (1892). *History of the Zaporozhian Cossacks: in 3 Volumes*. St. Petersburg. Vol. I, 542 p. [in Rus.]
64. Yavornytskyi, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks: in 3 Volumes*. Kyiv. Vol. 1, 592 p. [in Rus.]
65. Yakovenko, N. (1997). *An Outline of the History of Ukraine from the Earliest Times to the End of the 18th Century*. Kyiv, 380 p. [in Ukr.]
66. Marcin Bielski's *Chronicle*. (1856). Sanok, 1856. Vol. III. Book VI. Along with the Sequel. [in Pol.]
67. Paprocki, B. (1858). *Coats of Arms of Polish Knights by Bartosz Paprocki Collected and Published in 1584*. Kraków, 964 p. CLXII. [in Pol.]
68. *Porogis of the Dnepr above Kamenosaton. Manuscript Maps from the Joseph Nicolas Delile Collection of the Territories of Russia Between 1724 and 1729*. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). Digital Preservation. [online] Available at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z/f1.item.r=Dnepr.zoom> [Accessed 16 November 2023]. [in Fra.]
69. Sanson, N. (1674). *Black or Polish Russia: Which Includes the Provinces of Black Russia of Volhynia and Podolia Divided into their Palatinates: Commonly Known as Ukraine or Cossack Country*. [online] Available at: <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=121286745&uid=121161655>. [Accessed 16 November 2023]. [in Fr.]
70. Sarnicius, S. (1585). *Inventory of Old and New Poland*. [in Lat.]

Summary

**KHORTYTSIA AS A PLACE OF MEMORY:
THE EVOLUTION OF VIEWS ON THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF
ZAPORIZHZHIA SICH**

Viacheslav SARYCHEV

orcid.org/0000-0002-3176-878X

Doctor of Philosophy,

Scientific Secretary of the Khortytsia National Reserve

email: svdsich@gmail.com

Relevance of the research. An integral component of national identity and, accordingly, the process of identification is the formation of “places of memory” as means of meaningful communication between real historical events and ideas about them at the everyday, scientific, theoretical, and ideological levels of public consciousness. Such “places of memory” exist outside of ideological influence and are the opposite of official history in terms of their informational potential. The latter, unlike places of memory, only partially reconstructs the past with temporal categories. In Ukraine, one of these places is the island of Khortytsia, which is connected with the history of the Zaporizhzhia Cossacks and the first Zaporizhzhia Sich.

The purpose of the article is to identify the peculiarities of the evolution of the image of Khortytsia Sich as a place of memory of the Ukrainian people, which affected its scientific understanding.

Conclusions. The concept of “Khortytsia Sich” was formed from the 1st half of the century. 17th century It entered the scientific field in the second half of the 18th century together with other centers of the Zaporizhzhia Cossacks in the lower Dnieper. However, Khortytsia Sich did not fit into the system of official scientific views. The justification of the “rights” of the empire to the Lithuanian, Belarusian and Western Ukrainian lands required consideration of the Zaporizhzhia Cossacks as a pro-Moscow and anti-Polish force. Emphasis was placed on the wars against the Polish-Lithuanian Commonwealth, which since the end of the 16th century. led by the Zaporozhians. Cossack centers that arose before this period did not fall under the sich status. As a result, in the 19th century a tradition arose, the echo of which exists in modern Ukrainian historiography, to call Khortytsia not the place of Sich, but “the place of gathering”, “protosich”, etc. For the same reasons, Khortytsia Sich did not fit into the class model of social development. Only with the restoration of Ukrainian independence in 1991 the conditions for understanding the phenomenon of Khortytsia Sich have arisen. The new scientific paradigm makes it possible to consider the Ukrainian-centric models of the first Sich, its role in the development of southern lands, resistance to Ottoman-Tatar aggression, and the formation of the Cossack state. This actualizes the directions of further research into the historical authenticity of Khortytsia Sich as the basis of the notion of a place of memory of the Ukrainian people.

Keywords: scientific paradigm, place of memory, Khortytsia, Zaporizhzhya Cossacks, Khortytsia Sich.